

Det liturgiske arbejde i Den danske Folkekirke historisk set

af Holger Villadsen

Forord

Efterfølgende er talemanuskriptet til et foredrag, som blev holdt ved en liturgidag i Odense, den 2. november 2016. Liturgidagen blev holdt som en fælles optakt for de tre arbejdsgrupper, som biskopperne havde nedsat for at arbejde med folkekirkens liturgi. Manuskriptet blev for langt, så jeg nåede ikke at få brugt de planlagte stikord, hverken i manuskriptet eller i det mundtlige foredrag. I et vist omfang genbruger jeg noget, som jeg har sagt eller skrevet tidligere, men det meste er skrevet til lejligheden og situationen.

Indledning

Da biskop Elof Westergaard ringede og spurgte, om jeg ville holde et oplæg, sagde han, at det skulle være noget i retning af det oplæg, som jeg holdt ved en studiedag for et år siden i Aalborg. Men det bliver nu ikke bare en gentagelse. Der er et vist sammenfald af deltagere, og det lægger op til, at jeg i et vist omfang forsøger at sige noget andet end i Aalborg.

Det er ikke en hverdagsbegivenhed i dansk kirkeliv, at der bliver autoriseret en helt ny alterbog. Den Danske Alterbog fra 1992 var i princippet den første alterbog, der blev autoriseret som en helhed siden Baggers alterbog fra 1688. Der var sket en del forandringer i løbet af de godt 300 år, men det var formelt set kun ændringer eller justeringer i forhold til alterbogen fra 1688, f.eks. indførelse af anden tekstrække i slutningen af 1800-tallet eller revisioner af indledningskollekterne. Derfor fik alterbogen i 1992 også en ny titel: *Den Danske Alterbog*.

I store træk var processen ganske enkel, men også ganske langstrakt. Kirkeministeriet nedsatte i 1970 en kommission, som arbejdede i 17 år og fremlagde nogle betænkninger. Kirkeministeren bad derefter biskopperne om en udtalelse om betænkningerne, og de anbefalede énstemmigt, at forslagene – efter nogle justeringer – blev autoriseret. Og således skete det. I 1992 autoriserede Dronningen en ny alterbog med en ny højmesseordning samt nogle nye ritualer. Selv om fødslen (eller måske bedre graviditeten) var langstrakt og ikke uden komplikationer, så kom der noget ud af det. Og det lever fortsat.

Et af de specielle træk ved processen forud for 1992 var, at bispekollegiet som helhed gik ind og arbejdede som en revisionsgruppe i fire år fra 1988 til 1992. For alterbogens vedkommende skete det på baggrund af udtalelser fra præster og menighedsråd efter en to-årig forsøgsperiode fra 1986 til 1988. Der blev lagt ret meget arbejde i revisionsarbejdet, og på visse områder var det ikke kun små justeringer, der blev foretaget. Intentionen var dog aldrig at starte forfra, helt fra grunden,

men at bygge videre på liturgikommissionens arbejde og bruge det, som der var konsensus om.

Fokus i mit oplæg vil være den seneste fase med biskoppernes bearbejdelse og redaktion af betænkningerne fra Kirkeministeriets liturgikommission.

Mit oplæg vil bestå af bemærkninger til nøglebegreber og nøgleord i dansk liturgi og dansk liturghistorie – nogle stikord. Og der er ikke nogen helt klar disposition. Det bliver lidt springende, men jeg håber jeg får berørt nogle af de væsentligste punkter. Min oprindelige plan var at disponere efter de tre arbejdsgrupper, der er blevet nedsat: autorisation, gudstjeneste samt dåb & nadver.

Jeg er måske kommet til at lægge for stor vægt på beslutningsprocesserne, og for lidt på indholdet. Men det fandt jeg ud af for sent til at få rettet op på det. Jeg håber, der kommer noget anvendeligt ud af det alligevel. Og det er nok også især på det punkt, at jeg har nogle erfaringer, som ikke mange andre har, og har været nødt til at gøre mig nogle overvejelser, som de fleste andre ikke har haft brug for at gøre sig.

Autorisation

Alterbøgerne, salmebøgerne og ritualerne er i Danmark autoriseret ved kongelig resolution. Sådan har det været i Danmark siden reformationen. I princippet kunne ritualer, alterbøger og salmebøger formentlig godt vedtages ved lov i folketinget. Når man i stedet har valgt at fortsætte den gamle tradition med rødder tilbage til enevældens tid, må det vel opfattes som udtryk for, at disse emner betragtes indrekkelige forhold, som ikke er egnede til politisk behandling i folketinget.

Den kongelige resolution sker efter indstilling fra kirkeministeren. Den reelle afslutning af sagsbehandlingen sker med kirkeministerens indstilling. Der eksisterer mig bekendt ikke formelle regler for, på hvilket grundlag kirkeministeren kan afgive sin indstilling, men der eksisterer en praksis for, at kirkeministeren i indrekkelige forhold kun indstiller en ændring til autorisation, hvis der efter en høring er et klart flertal for ændringen blandt biskopperne. Desuden foretager kirkeministeren formentlig en skønsræssig vurdering af, om der er rimelig bred konsensus i folkekirken som helhed bag forslaget.

Biskopperne eller Bibelselskabet kan ikke bare gå direkte til Dronningen og få hendes underskrift. Dronningen må kun skrive under, hvis det sker efter indstilling fra kirkeministeren eller en anden minister.

Autorisationerne er med til at sikre fasthed og genkendelighed, men det er klart, at de samtidigt er en begrænsning på friheden. Autorisationerne på landsniveau giver dog også mulighed for en principiel decentralisering af de liturgiske beslutninger på sogneniveau. Det sidste er ikke nogen selvfølge, men sådan har praksis været i Danmark i de sidste 100 år eller mere.

Autoriserede ordninger kan dog udformes med forskellig balance mellem fasthed og frihed. På den ene side kan de udformes sådan, at man forsøger at træffe bestemmelser helt ned til de mindste detaljer. Det kalder jeg for 'rubricisme'. På den anden side kan de udformes sådan, at der er en meget stor grad af frihed og

åbenhed i bestemmelserne. Der er stor forskel på ordene 'kan' og 'skal' (eller bare præsens).

I den autoriserede højmesseordning fra 1992 forsøgte man at give plads til mere frihed og flere valgmuligheder end tidligere. Og man var bevidst tilbageholdende med at give detaljerede anvisninger i alle mulige detaljer. I nogen grad blev valgmulighederne og friheden dog skjult under en fremhævet normalordning.

Alterbogstillægget fra 1993 gav nogle supplerende valgmuligheder udover de autoriserede muligheder. De supplerende valgmuligheder fik ikke Dronningens underskrift, men måtte nøjes med en lokal biskoppelig dispensation. Det drejede sig især om Anna Sophie Seidelins indledningskollekt fra liturgikommissionens lilla alterbogsforslag fra 1985. Men der var som bekendt mange andre tekster i Alterbogstillægget.

Decentralisering – til lokalt niveau

Ifølge den danske menighedsrådslov kan nye ritualer m.m. i det enkelte sogn kun tages i brug efter indstilling fra sognepræsten og med godkendelse af menighedsrådet. Der er altså tale om principiel decentralisering af beslutningsprocessen til det enkelte sogn, og ændringer kan kun gennemføres, når der er enighed mellem præst og menighedsråd.

Hvis man lokalt er blevet enige om at tage en ny autoriseret ordning i brug, behøver man ikke at indhente godkendelse fra andre instanser: provst, biskop eller kirkeministerium. Man behøver ikke engang at fortælle, hvad man er blevet enige om.

Denne fundamentale decentralisering i dansk gudstjenesteliv kan følges længere tilbage end til menighedsrådene. Også i 1800-tallet var det sådan, at indførelse af ny salmebog eller fx indførelse af anden tekstrække forudsatte, at der var tilslutning i menigheden. Der skulle laves en form for lokal afstemning i menigheden.

Decentraliseringen til det enkelte sogn er dog begrænset til bøger og ritualer, der er autoriseret ved kongelig resolution. Hvis præst og menighedsråd i det enkelte sogn ønsker ændringer, der afviger fra de autoriserede ordninger, har biskoppen ifølge menighedsrådsloven kompetence til at godkende »mindre ændringer«. Det må anses for overladt til biskoppen at skønne, hvad der er »mindre ændringer«. Men biskoppen har ikke kompetence til at godkende hvad som helst.

Denne liturgiske praksis giver en vis frihed. Man har i Danmark i nyere tid givet afkald på at tvinge nyordninger igennem. Fastheden er på den anden side sikret ved, at valgmulighederne er begrænset til autoriserede ordninger. Og så er der en sikkerhedsventil, som giver mulighed for at søge biskoppen om godkendelse af »mindre ændringer«. Men dispensationsbestemmelsen er tænkt som en undtagelsesbestemmelse – ikke som en normalordning.

En konsekvens af denne principielle decentralisering er, at tidligere autoriserede alterbøger og ritualer forbliver gyldige – også efter autorisation af nye ritualer og ny alterbog. Denne tradition er mig bekendt ikke formaliseret på noget plan, men må vel anses for en nødvendig følge af menighedsrådslovens bestemmelse

om, at ny liturgi, nye ritualer og nye salmebøger først kan indføres, når der er enighed om det i det enkelte sogn.

En anden konsekvens af den principielle decentralisering er, at helt ens kan gudstjenesterne og ritualerne i folkekirken aldrig blive. I princippet kunne man tænke sig, at der slet ikke var nogen præster og menighedsråd, der var interesseret i at bruge alterbogen fra 1992. Men i praksis har de næsten alle besluttet sig for at bruge den.

Folket og frivilligheden

Autorisationerne er udtryk for en vis tvang. Det lader sig ikke skjule, og skal heller ikke skjules. Men den officielle tvang gennem autorisationerne har en stor og afgørende begrænsning. Folkets deltagelse i gudstjenester og ritualer er frivillig.

Tvangen gælder i forhold til præsterne og også i et vist omfang i forhold til menighedsrådene. Præsterne lover i præsteløftet med al ærefrygt og sømmelighed at forvalte de hellige sakramenter efter Kristi indstiftelse og udføre alt i overensstemmelse med de for folkekirken gældende forskrifter. Hvis de ikke gør det, kan det ende med en afskedigelse eller andre sanktioner.

Men tvangen rammer ikke uden videre folket – eller menigheden med et mere indforstået ord. De kan blive væk, undlade at bruge, melde sig ud. Sådan har det været siden midten af 1800-tallet. Og i praksis også meget længere tilbage. Så selv om man ikke foretager folkeafstemninger om liturgiske sager, er man nødt til også at tage til efterretning, hvad folket frivilligt vil være med til, og i et vist omfang indrette sig efter det. Sådan er betingelserne.

Noget af det, der er faldet bort på grund af manglende brug, er eksempelvis hverdagsgudstjenesterne. På nuværende tidspunkt er de 'pligtige' gudstjenester begrænset til højmesse på søn- og helligdage. Sådan var det ikke tidligere, hvor der var krav om forskellige hverdagsgudstjenester, fx fastegudstjenester. I Matzen-Timms Kirkeret fra 1891 overvejer forfatterne, om 'ikke-brug' kan sætte en eksisterende lov ud af kraft. Principielt benægter de det, men indrømmer dog, at det er et problem, hvis forudsætningerne for en given lovbestemmelse er faldet bort. De skriver:

Naar Lovgivningen saaledes i Bestemmelser om Gudstjenestens Afholdelse særlig forudsætter Brugen som den Rettesnor, til hvilken den knytter sine Regler, finder dette sin Forklaring i, at den naturlige Forudsætning for Muligheden af Gudstjenestens Holdelse ikke blot er Præstens Nærværelse og Virksomhed, men ogsaa Menighedens Deltagelse. Og naar denne sidste Forudsætning brister af vedvarende saglige Aarsager, vil Loven ikke kunne vedblive at virke. Derfor vil det heller ikke være muligt, i et sligt Tilfælde uden videre at paabyde dens fornyede Efterlevelse; men det gjælder først om at bringe Forudsætningerne derfor til Veje igjen. (s. 20)

Det er noget lidt snirklet udtrykt, men meningen er klar nok og stadig aktuel. Det er menigheden, der er liturgiens egentlige subjekt - hvis vi ser det fra den menne-

skelige synsvinkel. Det er menigheden, der holder gudstjeneste, og præsten er i den sammenhæng kun menighedens tjener, der udfører en speciel funktion. Hvis der ikke er nogen menighed, kan der ikke holdes nogen gudstjeneste efter luther-ske gudstjenesteforståelse. Og at være menighed er en frivillig sag.

Genkendelighed

Ønsket om en vis fasthed er forbundet med ønsket om genkendelighed – primært i forhold til andre sogne i Den danske Folkekirke. Og det er ikke foreneligt med total frihed.

Hvis man ønsker total genkendelighed, så ønsker man uniformitet eller ensartethed over hele landet, uanset om det er på landet eller i byen. Ønsket om ensartethed finder vi i dansk liturgihistorie vel mest markant udtrykt i slutningen af 1600-tallet med Kirkeritualet og Baggers alterbog. Hans forord til alterbogen, der har været genoptrykt i alle alterbøger fra 1688 til 1901 indledes således:

Det, som en god Politi er for en velskikket Republik, det samme er en god Skik og Orden for Guds Kirke. Ingen af Delene har nogensinde vel kunnet savne disse tvende. Thi hvor ingen Politi er, der gaar det som i Dommernes Tid, da der var ingen Konge i Israel, enhver gør, hvad han vil, og som han vil.

Hvis man læser Hans Baggers forord nøjere, vil man dog se, at han har en ganske god fornemmelse af og viden om, at liturgiske traditioner kan være forskellige, og at mange af skikkene kun er rent menneskelige skikke.

En slags kontrasttekst – måske – til Baggers ønske om god skik og orden, er formuleringen i artikel 7 i Den augsburgske Bekendelse fra 1530. Den lyder:

Til kirkens sande enhed er det tilstrækkeligt at være enig om evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning. Det er ikke nødvendigt, at der overalt er ensartede menneskelige traditioner eller riter eller ceremonier, der er indstiftet af mennesker.

Dette udsagn fra Den augsburgske Bekendelse kunne måske bruges som grundlag for en omfattende lokal frihed og variation. Men sådan har praksis efter reformationen slet ikke været.

Teologisk set betragtes i den tidlige reformation en stor del af liturgien som diafora, ydre anliggender, menneskelige traditioner. Men selv om det altså ikke er nødvendigt med ensartede traditioner, kan det godt ud fra andre synsvinkler være hensigtsmæssigt. Eller for at citere Paulus: Alt er tilladt, men ikke alt er gavnligt (1. Kor. 6,12). I hvert fald kan det historisk konstateres, at kirken har ønsket at opretholde god skik og orden i gudstjenesten og i ritualerne. Da Bugenhagen få år senere kom til Danmark for at hjælpe med at udforme reglerne for, hvordan kirken i Danmark skulle fungere efter reformationen, gik han i praksis heller ind for ubegrænset frihed, men medvirkede til at udforme konkrete regler for, hvordan gudstjeneste og sakramenter skulle udføres i Danmark. Og sådan har det været siden.

Liturgikommissionens højmesseforslag i den lilla betænkning fra 1986 forudsætter implicit et ideal om den rigtige eller den ideelle gudstjeneste. Så der var ikke mange variationsmuligheder. Det var stort set kun nadverbønnen, der kunne være forskellig. Forslaget gik ud fra princippet: alt eller intet.

Men der var flere elementer i pakken, som der ikke var almindelig tilslutning til. Det fremgik ret klart af høringssvarene fra prøveperioden 1986-88. Biskopperne fremlagde derfor et revideret forslag til alterbog og højmesseordning med forholdsvis mange indbyggede valgmuligheder. Den første udformning var i lukket høring i foråret 1991. Her var der to-tre varianter for hver af højmessens fire hoveddele: Indledning, Ordet, Nadver og Afslutning.

Forslaget blev af Chr. Thodberg kritiseret for at være et tag-selv-bord. Hans kritik blev i et vist omfang taget til efterretning. Den endeligt autoriserede ordning fra 1992 har en klart fremhævet normalordning med perikopestrukturen: GT – Epistel – Evangelium. De tidligere foreslåede valgmuligheder blev dog ikke elimineret. De blev for det meste transformeret til noter og lignende, fx note 1 med Kyrie og Gloria og note 2 med kun to bibelske læsninger. I nadverliturgien kom der tre nadverbønner eller nadverindledninger. Og derudover kom der i 1993 et Alterbogstillæg med diverse uautoriserede indgangsbønner, kollekter og nadverbønner m.m.

Genkendeligheden i dansk liturgi er opretholdt i 1992-ordningen, men ensartethed eller uniformitet er der ikke tale om. Der er ganske mange valgmuligheder. Men valgmuligheder er ikke det samme som total frihed.

Da der i 1995 blev lavet en undersøgelse af gudstjenestepraktis med 22 forholdsvis elementære og konkrete spørgsmål, kunne man af besvarelserne se, hvordan den 'normale' gudstjeneste i Danmark så ud på det tidspunkt – defineret som den gudstjeneste, der på alle enkeltpunkter fulgte det mest almindelige. Jeg prøvede så – mest for sjovs skyld – at se, hvor mange præster i Danmark, der fulgte den 'normale' gudstjeneste. Resultatet var 1 præst! Jeg var godt klar over, at variationerne var store fra sogn til sogn og fra præst til præst. Men blev alligevel overrasket over, at det var så lille et tal. Og den pågældende normal-præst var selv lidt forskrækket over det, da jeg kontaktede ham. Han var vist nervøs for, om han havde gjort noget forkert eller var unormal.

Fadervor – et eksempel

Jeg vil godt sige lidt om Fadervor i forhold til autorisationsprocesserne – mest som et eksempel på de problemer, der kan opstå i forbindelse med autorisationer. Som bekendt indeholder højmesseordningen fra 1992 og alle ritualerne dobbeltformer af Fadervor og af den aronitiske velsignelse.

Den almindelige opfattelse er vist nok, at det skyldtes uenighed mellem biskopperne i den sidste fase af arbejdet. Det er til dels rigtigt, men er slet ikke den fulde sandhed.

Biskoppernes arbejde med alterbog og ritualer foregik samtidigt med Bibelselskabets arbejde med en ny bibeloversættelse. Det endte jo med, at de udkom næsten samtidigt i november 1992, og det var på mange måder praktisk og en styrkelse af begge dele. Men arbejdet var ikke koordineret. Jeg kunne ane, at der ville

opstå problemer omkring Fadervor m.m. og skrev i 1990 et notat om problemerne til nogle af biskopperne. Notatet kom af forskellige grunde ikke rigtigt til behandling, mens tid var. Og så dukkede problemerne op igen i første halvdel af 1992, efter autorisationen af den nye bibeloversættelse. Og det endte med dobbeltformer af Fadervor, indstiftelsesord og den aronitiske velsignelse.

Det er rigtigt, at biskopperne i sidste fase af arbejdet indbyrdes blev uenige om sagen, men muligheden for at finde en løsning blev ikke gjort nemmere af, at den daværende kirkeminister internt sagde, at han ikke ville anbefale en autorisation, hvis ikke Fadervor fra den nye bibeloversættelse var en del af højmesseordningen og ritualerne. Og kirkeministeren har en slags veto i autorisationsprocessen. Hvis kirkeministeren ikke vil indstille til dronningen, at et forslag bliver autoriseret, så bliver det ikke autoriseret – sådan er reglerne på nuværende tidspunkt.

Så selv om kirkeministeriet ikke i øvrigt blandede sig i arbejdet med alterbog og ritualer, så gjorde kirkeministeren det på dette punkt. Olav Lindegaard har skrevet om det i Kirkehistoriske Samlinger. Hvad det havde endt med, hvis biskopperne indbyrdes havde været enige, er ikke til at vide. Men nu endte det med dobbeltformer. Det er ikke nogen god løsning, men det er ikke sådan til at lave om på. Fadervor-teksten fra bibeloversættelsen har ikke hidtil været i stand til på det frie marked at slå den gamle form af banen – heller ikke blandt unge præster.

Læren i bispekollegiet har vel været, at enighed gør stærk. Og det var de udmærket godt klar over på forhånd.

Hvis man ser på dansk liturgihistorie over alle århundrederne har den liturgiske form af Fadervor ikke været den samme som i bibeloversættelserne. Det er faktisk kun i en relativ kort periode, at der har været sammenfald. Liturgikommissionen arbejdede eksempelvis også med en anden form af Fadervor end formen i bibeloversættelsen fra 1948.

Biskopperne

Historisk set har biskopperne spillet en central rolle i udformningen af dansk liturgi, men det har aldrig nogensinde været formaliseret eller skrevet ned i nogen forfatning – så vidt jeg ved. Men der er et arbejde, der skal gøres, og nogen skal gøre det. Og ofte har biskopperne været de nærmeste til at gøre det, eller til at tage initiativ til, at arbejdet blev gjort.

Bugenhagen var en slags biskop (superintendent), da han kom til Danmark i 1530'erne for at hjælpe med udformningen af Kirkeordinansen. Peder Palladius var biskop over Sjælland, da han redigerede den første danske alterbog i 1556. Det var ikke noget, han selv sad og fandt på, men han sammenskrev og sammenfattede og redigerede. Hans Bagger var biskop over Sjælland, da han sammen med nogle andre, skrev Kirkeritualet i 1685 og redigerede alterbogen i 1688. Det var i alle tilfælde kongen, der gjorde ordningerne gyldige ved at sætte sin underskrift under. Men det var ikke ham eller andre i landets styrelse, der gjorde arbejdet.

I nyere tid var det biskopperne, der i 1910 indsendte et forslag til nye ritualer, som blev autoriseret i 1912 og fortsat i let revideret form lever videre i alterbogen og ritualbogen fra 1992. Det var også biskopperne, der i 1949 udsendte en »Vej-

ledning i den danske folkekirkes gudstjenesteordning med de autoriserede ritualer«.

Det var også biskopperne, der i 1953 nedsatte et udvalg med det formål at foretage en kritisk revision af ritualer og gudstjenesteordning. De sørgede først for 2. udgaven af Biskoppernes Vejledning, som udkom i 1955. Og derefter udsendte de Prøvealterbogen i 1958 og Prøveritualbogen i 1963. Forslagene blev afprøvede, men mødte kritik, og ingen af forslagene blev autoriserede.

Næste gang kom initiativet også fra biskopperne – vist nok engang i 1969. Denne gang nedsatte biskopperne ikke selv et udvalg, men anmodede kirkeministeriet om at nedsætte en kommission. Den blev nedsat i 1970 og havde biskop Johs. W. Jacobsen som formand og Chr. Thodberg som sekretær. Den udsendte flere betænkninger: en foreløbig betænkning i 1971, den grå betænkning i 1975 med forslag til bibelske læsninger, forslag til biskoppelige handlinger i 1978, forslag til dåb og brudevielse i 1983, forslag til alterbog i 1985 og forslag til konfirmation og begravelse i 1987.

Biskopperne blev efterfølgende af Kirkeministeriet bedt om udtalelse om betænkningerne inden autorisation. Betænkningerne er alle endt med at blive autoriseret, men biskopperne valgte at foretage visse ændringer og justeringer i forslagene, inden de blev indsendt til Kirkeministeriet. De relativt største justeringer skete i forslaget til alterbog og højmesseordning.

Det var også biskopperne, der stod for arbejdet med at udgive alterbogen og ritualbogen på Vajsenhusets forlag. Alterbogen er bare et tryk af den autoriserede ordning, mens ritualbogen har en lidt anden karakter svarende til den forudgående Biskoppernes Vejledning. Ritualbogen som sådan er ikke autoriseret. Derfor har ritualbogen et forord underskrevet af de daværende biskopper, mens alterbogen ikke har noget forord.

Alterbogen – og andre liturgiske bøger

Det var Peder Palladius, der fandt på, at alterbogen kunne hedde »alterbogen«. Det var nærmest en reformatorisk udgave af det latinske missale fra middelalderen. Alterbogen har også heddet alterbogen i Norge og i lange perioder var den fælles for Danmark og Norge. Baggers alterbog fra 1688 hedder eksempelvis: »Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge«.

I det meste af 1900-tallet indeholdt alterbøgerne kun kollekter, epistler og evangelier til søn- og helligdagene, og så tror man måske, at sådan har alterbøger altid været indrettet. Men det er ikke tilfældet. Alterbøgerne fra 1500-tallet og frem til 1901 indeholder også ritualerne for dåb, nadver, trolovelse, brudevielse og jordpåkastelse, samt andre tekster: kirkebønner, litaniet, særlige kollekter, velsignelsen og lidelseshistorien. Alterbøgerne før 1908 var altså også 'ritualbøger' – for at bruge et nyere ord.

Men alterbøgerne indeholdt ikke noget højmesseritual eller højmesseordning. Og det har de aldrig gjort før i 1992. Det er faktisk først med Biskoppernes Vejledning i 1949, at vi får et egentligt trykt højmesseritual. Før den tid lå der nogle an-

visninger i Kirkeordinansen og i Kirkeritualet, men det var ikke liturgiske brugsbøger, som var beregnet til at tage med hen i kirken.

I 1992 blev højmesseordningen med nadverliturgien autoriseret som en del af alterbogen. Sådan har det ikke været tidligere. Så vidt jeg kan se, har vi i Danmark ikke før 1992 har haft en egentlig autoriseret højmesseordning. Højmesseordningen i Biskoppernes Vejledning 1949 var et forsøg på at sammenskrive de eksisterende regler, men sammenskrivningen som sådan var – mig bekendt – ikke autoriseret. Det gjorde naturligvis en forskel, at den blev trykt i tekstdelen til salmebogen fra 1953. Nogle hævder, at den blev autoriseret i sammenhæng med salmebogens tekstdel, men det har jeg til gode at se dokumentation for. Så indtil videre er jeg skeptisk over for det udsagn, men kunne godt tænke mig at få det afklaret, hvis det ellers er muligt.

Der er noget i retning af en autoriseret højmesseordning i Hans Thomissøns Salmebog fra 1569. Men højmesseordningen i denne første autoriserede salmebog er ikke en liturgisk brugstekst. Hvad angår de konkrete tekster i nadverritualet henvises til alterbogen.

Alterbogen var lidt upraktisk at have i hånden ved dåb og nadver og brudevielse. Den var lidt for stor, så man begyndte på et tidspunkt i 1700-tallet at trykke små ritualbøger. Titlen på ritualbøgerne var: »Udtog af den forordnede Alter-Bog«. Det var forunderligt nok også titlen på de første ritualbøger med 1895-ritualerne, selv om de mig bekendt endnu ikke havde været trykt i nogen alterbog. Men sådan hed en ritualbog åbenbart på det tidspunkt. 1895-ritualerne blev trykt i alterbogen fra 1901, men blev ikke trykt i de følgende alterbøger.

Ritualerne fra 1912 blev trykt med det samme i en særskilt ritualbog med titlen: »Ritualer til Daab, Nadver og Brudevielse«. Og 1912-ritualerne har aldrig nogensinde været trykt i en alterbog. Men de blev – som bekendt – senere trykt i Biskoppernes Vejledning og i salmebogen.

Den nuværende ritualbog svarer fra 1992 svarer i hovedtræk til Biskoppernes Vejledning fra 1949 og 1955. Men den indeholder kun 1992-ritualerne, så de ældre og stadigvæk gældende ritualer skal findes Biskoppernes Vejledning fra 1955, i ældre ritualbøger eller i ældre salmebøger. Og de er ikke blevet ajourført efter bibeloversættelsen i 1992. Der var ikke nogen tvang til at bruge den nye alterbog og de reviderede ritualer, men der ligger et blidt puf i, at den gamle alterbog og de tidligere ritualer ikke længere bliver trykt.

Vajsenhuset undersøgte i 1994-95, om der var marked for en tynd ritualbog kun med de præstelige ritualer fra 1992. Men det var der var ikke rigtigt, og det ville heller ikke uden videre være korrekt at trykke nadverritualet fra 1992 løsrevet fra den øvrige højmesseordning. Så sådan en bog er indtil videre ikke blevet trykt.

Valgmuligheder

Der er en ret afgørende – men ofte overset – forskel på liturgikommissionens forslag til højmesse i den lilla betænkning fra 1985 og så den ordning, som endte med at blive autoriseret i 1992. Forskellen er, at liturgikommissionens forslag i princip-

pet var en alt-eller-intet-ordning, mens der er ganske mange valgmuligheder indbygget i den autoriserede ordning fra 1992.

Til pakken i den lilla betænkning hørte nye ind- og udgangsbønner, nye indledningskollektter, en indgangslæsning fra Det Gamle Testamente, kun én evangelielæsning og en udgangslæsning fra brevene i Det Nye Testamente. Der var også valgmuligheder i den lilla betænkning, men de var mere begrænsede og omfattede især nadverritualet, hvor der var tre muligheder.

Da biskopperne i november 1990 fremlagde et første forslag til ny gudstjenesteordning i en høring i alle landets provstier, var der ikke længere nogen pakke, men en 4-delt hovedstruktur: Indledning, Ordet, Nadver og Afslutning. For hver af de tre første hoveddele var der en normalordning og to alternativer.¹

Thodberg m.fl. kritiserede i høringen oplægget for at være et tag-selv-bord, og der blev foretaget en betydelig opstramning og fremhævelse af en normalordning i det næste oplæg fra juni 1991. Men valgmulighederne forsvandt ikke – heller ikke i den endeligt autoriserede ordning. De blev forandret til noter, indledende bemærkninger i alterbogens tekstdel og supplerende tekster i alterbogstillægget. Ordet »kan« og ordet »eller« blev brugt mange steder i den autoriserede ordning. Et overblik over valgmulighederne kan man få i den autoriserede liste over punkter, hvor præsten skal have menighedsrådets samtykke, hvis der skal foretages ændringer i den hidtidige liturgi ved de faste gudstjenester. Men der er også mange valgmuligheder, der med velberådet omhu ikke står på listen. Her er det i princippet overladt til præsten at vælge.

Alterbogstillægget – og biskoppernes dispensationsmulighed

Alterbogstillægget i 1993 var et nyt begreb og en ny form for publikation, som blev lanceret i forbindelse med autorisationen i 1992 af alterbog og ritualer. Alterbogstillægget er ikke autoriseret, men betragtes som en del af helheden. Det kan man bl.a. se af, at der øverst på titelbladet står: »Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke«. Det står der også øverst på titelsiderne i alterbogen, ritualbogen og de to musiktillæg.

Alterbogstillægget knytter til ved menighedsrådsloven, hvor der er mulighed for dispensation for mindre ændringer. I menighedsrådslovens nuværende § 38 står der:

Præsten skal have menighedsrådets samtykke til, ...

3) at der ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger foretages mindre ændringer i liturgi og ritualer eller benyttes andre salmebøger eller salmebogstillæg end de autoriserede.

---

¹ Ikke trykt, kun fotokopieret på de enkelte stiftskontorer. På min private hjemmeside (www.sejrupvilladsen.dk) kan man se forslaget til højmesseordning under liturgiske noter: <http://www.sejrupvilladsen.dk/LN-08.pdf>. Jeg lavede også undervejs et notat med 15 forskellige højmesseeksempler. Det var ikke et udtømmende antal eksempler. Notatet findes på hjemmesiden på adressen: <http://www.sejrupvilladsen.dk/LN-09.pdf>.

Det er dog ikke tilstrækkeligt med lokal enighed. Biskoppens samtykke er også nødvendig. Ved at få trykt et alterbogstillæg underskrevet af de daværende biskopper, gav de udtryk for, at man kunne forvente dispensation fra biskoppen. Alterbogstillægget var ikke en autorisation, men det var noget i den retning.

Fordelen ved denne mellemstatus er, at biskoppens dispensation er personlig og knyttet til pågældende præst. Dispensationen er ikke forpligtende for andre og efterfølgende præster. Ved præsteskifte skal ændringerne tages op til fornyet behandling.

I 1992 skrev biskopperne i forordet til alterbogstillægget, at det vil kunne udsendes i reviderede udgaver. Denne mulighed har de efterfølgende biskopper ikke benyttet sig af. Men der ser ud til at være opstået en form for tomrum, som er blevet fyldt ud med andre bøger udgivet på mere eller mindre privat initiativ.

Hvis man er af den opfattelse, at der nu skal ske noget på det liturgiske område, er det nok den mest oplagte mulighed, at biskopperne påtager sig ansvaret for, at der udarbejdes et eller flere nye alterbogstillæg med denne mellemstatus mellem en autoriseret ordning og en privat udgivelse.

Men alterbogstillægget som genre eller begreb er ikke uden problemer. Dispensationer bør vel være undtagelsen og ikke reglen. Så hvis der bliver givet mange dispensationer, er det nok udtryk for, at reglen trænger til at blive lavet om.

Højmessens Indledning

Højmesseordningen i alterbogen fra 1992 er opdelt i fire hoveddele: Indledning (I), Ordet (II), Nadver (III) og Afslutning (IV). Det fremgår dels af overskrifterne i den autoriserede højmesseordning og dels af den uautoriserede vejledning, der findes forrest i Ritualbogen fra 1992. Formelt set var det en nyhed. Sagligt set var det ikke nogen nyhed.

Højmessevejledningen forrest i Ritualbogen er som sagt ikke autoriseret – det er ganske bogstaveligt kun en vejledning. Jeg tror egentlig, at det var under overvejelse at lade vejledningen være en slags indledning til den autoriserede ordning, og så ville den også have været en form for 'lovgivning'. Men sådan blev det ikke. Det var – så vidt jeg husker – især kirkeministeriet, der havde formelle indvendinger.

Selve ordet 'Indledning' er nyt som en officiel del af dansk gudstjenesteordning, men sagligt set lægger det sig ret tæt op ad den eksisterende danske praksis og terminologi, især ordene 'indgangsbøn' og 'indgangssalme' og de tilsvarende ord i afslutningen: 'udgangssalme' og 'udgangsbøn'. Og det er også almindeligt brugt i højmesseordninger i andre sammenlignelige kirker.

Hvis man ser på dansk højmesseordning i et langt perspektiv, er det nok især indledningen, der har undergået forandringer, og det punkt, hvor dansk højmesseordning afviger mest fra andre kirkers højmesseindledninger eller har fået sit mest selvstændige udtryk.

I Prøveritualbogen fra 1963 foreslog man, at der efter indgangsbøn og indgangssalme skulle være en syndsbeholdelse, kyrie og gloria. Det var nok det punkt, hvor forslaget mødte mest modstand og som blev en væsentlig årsag til, at

forslaget ikke blev autoriseret. Hverken syndsbekendelse, kyrie eller gloria indgik i liturgikommissionen lilla alterbogsforslag i 1985.

I den autoriserede højmesseordning fra 1992 er Kyrie og Gloria en mulighed eller et alternativ. Det findes som note 1, som bliver brugt i et vist omfang. Jeg ved ikke, hvor meget den bliver brugt i dag, men i 1995 viste spørgeskemaundersøgelsen, at denne mulighed blev brugt regelmæssigt af 11% og lejlighedsvist af 9% (jeg runder til hele tal).

Indledningskollekten

Der har været indledningskollekt i dansk højmesseordning lige så lang tid som der har været kirke i Danmark. Det er et almindeligt træk i vestlig liturgi, men i østlig eller i ortodoks liturgi er der ikke en tilsvarende kirkeårsvariabel indledningsbøn.

I Palladius' alterbog fra 1556 var der to alternative indledningskollekter, ligesom i alterbogen fra 1992: en missalekollekt eller en Veit Dietrich-kollekt. Præsten måtte også godt selv formulere en indledningskollekt, men kun til brug i egen kirke.

Præsterne har været meget optaget af indledningskollekten. Jeg er ikke sikker på, at den fylder tilsvarende meget i bevidstheden hos almindelige danske kirkegængere. Det var ikke et punkt, der fyldte så synderlig meget i Prøvealterbogen fra 1958. Men det fyldte relativt meget i 1970'erne og i 1980'erne. I liturgikommissionens lilla alterbogsforslag fra 1985 indgik der kollekter, som var formuleret af Anna Sophie Seidelin. De var en del af den samlede pakke. Det var ikke alle, der var lige begejstrede for dem, så det endte jo med, at de ikke blev autoriseret. I stedet kom de til at indgå i Alterbogstillægget fra 1993, og de var en væsentlig årsag til, at den autoriserede alterbog blev udvidet med et alterbogstillæg.

I den autoriserede alterbog fra 1992 indgår der en dobbelt kollektrække. Den første er normalt af Veit Dietrich, og den anden stammer fra den oldkirkelige og middelalderlige latinske tradition. Begge blev nyoversat i den seneste fase lige forud for autorisationen i 1992. Hovedarbejdet i nyoversættelsen blev udført af Anna Sophie Seidelin. Hun samarbejdede med mig samt med Chr. Thodberg og tidl. biskop Johs. W. Jacobsen. Afsluttende blev de gennemgået og revideret af et biskopeligt underudvalg og af plenum.

Perikopestruktur

Det næste nøgleord er et ord, som måske kun bruges af mig. Ordet er: 'perikopestruktur'. Spørgsmålet om perikopestrukturen er – efter min vurdering – et af de vigtigste punkter i højmessens skelet. Og i hvert fald blev spørgsmålet om perikopestrukturen et stort punkt i den danske liturgidebat i 1970'erne og 1980'erne.

I den grå betænkning fra 1975 foreslog liturgikommissionen, at der skulle være en ny og anderledes perikopestruktur med tre læsninger:

- 1) Gammeltestamentlig indgangslæsning
- 2) Evangelielæsning - primært fra alteret

- 3) En udgangslæsning i gudstjenestens afslutning lige før velsignelsen. Udgangslæsningen var normalt den gamle epistel.

Dette forslag var ganske radikalt og anderledes i forhold til gudstjenestetraditionen og i forhold til gudstjenesteordningerne i andre kirker. Der var almindelig tilslutning til at indføre en gammeltestamentlig indgangslæsning. Og det gjorde man også i mange andre kirker. Der var også bred tilslutning til at nøjes med én evangelielæsning. Det var også den almindelige løsning i andre kirker. Men forslaget om at flytte udgangslæsningen og gøre den til udgangslæsning delte vandene i Danmark, og det var heller ikke noget, som man brugte eller overvejede i andre kirker.

Forslaget om en udgangslæsning kom som bekendt ikke til at indgå som en del af den autoriserede alterbog. Den måtte nøjes med en plads i alterbogstillægget. Men på det frie marked var der ikke så mange, der efterspurgte den model. I 1995 var der kun 6%, der benyttede sig af det. Og jeg tror, at andelen er dalet yderligere siden dengang. Men det ved jeg ikke noget præcist om.

Den autoriserede normalordning fra 1992 har en perikopestruktur med tre læsninger i rækkefølgen: GT – Epistel – Evangelium. Det var den løsning, som også mange andre kirker gav sig til at bruge i sidste halvdel af 1900-tallet. Den har også rødder tilbage til oldkirken, men på det punkt er jeg personligt noget forbeholden og har også skrevet om det.

Mange vil nok mene, at en perikopestruktur med tre læsninger først blev indført i Danmark i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække i slutningen af 1800-tallet. Her indførte man med perikopestrukturen: Epistel – evangelium – evangelium, hvor den sidste evangelielæsning er prædiketeksten, mens den anden evangelielæsning er fra den tekstrække, som der ikke prædikes over. Men det er nu ikke helt rigtigt. Vi har faktisk haft en perikopestruktur med tre bibelske læsninger og to evangelier det meste af tiden siden reformationen. De to evangelielæsninger er her blot den samme tekst: Først messet fra alteret, dernæst repeteret i form af oplæsning fra prædikestolen.

I den autoriserede ordning indgår en note 2, hvor man kan nøjes med kun to læsninger. Og det er måske den ordning, der har rødder længst tilbage. De bevarede tekster fra den gamle tekstrækkes ældste tid har kun to læsninger: en første læsning, som enten er en epistel eller en gammeltestamentlig tekst, og derefter som andenlæsning en evangelietekst.

Det første resultat af arbejdet i liturgikommissionen fra 1970 var den lille grønne bog fra 1973 med »Foreløbige Ændringer i Ritual- og Alterbog«. Her nøjedes man med kun én evangelielæsning, og den gammeltestamentlige indgangslæsning var ikke indført endnu, så resultatet var en perikopestruktur med to læsninger, ret tæt på note 2 i alterbogen fra 1992. Som udgangspunkt foregik evangelælæsningen fra alteret.

Evangelielæsningens plads

Det næste punkt, jeg vil sige lidt om, er evangelielæsningens plads. Det er ikke et punkt, der har været så stor opmærksomhed og debat omkring. Men efter min

vurdering er det et ret vigtigt punkt i forståelsen af højmessens struktur – og et punkt hvor der bliver truffet et vigtigt liturgisk valg, uden at man helt bevidst om det.

Den autoriserede normalordning har evangelielæsningen fra prædikestolen. Denne placering lægger vægt på evangelielæsningen som prædiketekst, og det var den vinkling, som de fleste af biskopperne lagde mest vægt på. Og denne placering har været repræsenteret i den hidtidige danske gudstjenestetradition. Men den har været kombineret med, at der også har været en evangelielæsning fra alteret. Og hvis der nu kun er én evangelielæsning, er denne placering fra prædikestolen måske ikke helt så selvfølgelig, som mange gør den til?

Liturgikommissionen havde som udgangspunkt evangelielæsningen fra alteret. Her er vinklingen vist nok, at evangelielæsningen fra alteret er højdepunktet i det, der foregår for alteret i gudstjenestens første del. Og i dansk liturgisk tradition har der været en evangelielæsning for alteret lige siden reformationstiden.² Denne løsning er i den autoriserede højmesseordning repræsenteret i note 2.

Højmesseordningen fra 1992 fremhæver i normalordningen evangelielæsningens placering fra prædikestolen, men den holder en bagdør åben for en anden løsning i note 2.

På det musikalske plan kommer dilemmaet til udtryk i menighedssvaret på evangelielæsningen: »Gud være lovet for sit glædelige budskab«. Nogle af de folk der arbejder med højmessens musik mente med en vis rette, at det var en form for liturgisk uorden at have et menighedssvar, når præsten står på prædikestolen. Men omvendt vil det også være mærkeligt at have en fremhævet liturgisk udførelse af den gammeltestamentlige læsning og så lade evangelielæsningen stå relativt umarkeret som prædiketekst. Så jeg svarede dem, at det altså måtte være en konsekvens af kun at have én evangelielæsning og have den placeret på prædikestolen.

Trosbekendelsens plads

Et beslægtet dilemma kommer frem i spørgsmålet om trosbekendelsens plads – hvis den da kan siges at have en bestemt plads? For hvad er kriterierne for trosbekendelsens plads?

I de første århundreder efter reformationen blev trosbekendelsen i dansk liturgi primært sunget som salme umiddelbart efter evangelielæsningen fra alteret. I starten af 1800-tallet blev den flyttet til gudstjenestens indledning, og senere gik den helt ud af brug. I løbet af 1900-tallet kom trosbekendelsen tilbage i form af Apostolikum som prosatekst. I Biskoppernes Vejledning fra 1949 dukker trosbekendelsen officielt eller halvofficielt op igen. Her kommer den efter evangelielæsningen fra alteret, som en form for sammenfatning. Placeringen svarer til placeringen i ældre dansk liturgi: fra alteret og efter evangelielæsningen.

Men hvis evangelielæsningen flytter fra alteret til prædikestolen, hvor hører trosbekendelsen så hjemme, hvis man holder sig til traditionelle overvejelser? Den

---

² Det var kun i de halve messer i 1800-tallet, at der ikke var en evangelielæsning fra alteret.

almindelige fornemmelse har vist nok været, at den hører hjemme for alteret. Og det er denne fornemmelse, der har dannet grundlag for placeringen i normalordningen fra 1992. Men i forhold til de bibelske læsninger er den kommet ind på et nyt og anderledes sted efter epistellæsningen. Den placering i forhold til læsningerne er ikke set før, og svarer heller ikke til den almindelige løsning i andre kirker. Her har man ikke trosbekendelsen inde midt i læsningerne. Det der er på spil her, er blandt andet fornemmelsen for, hvad der er gudstjenestens skelet, og hvad der er opfølgende og udfyldende gudstjenesteled.

En af grundene til, at der i Danmark har været en almindelig fornemmelse af, at trosbekendelsen hører hjemme for alteret inden salmen før prædikenen, er måske også den store optagethed, der var af forslaget i Prøveritualbogen fra 1963 af, at dåben normalt skulle foregå på trosbekendelsens plads, og at der skulle være mulighed for dåb med fælles bekendelse og forkortet tilspørgsel.

Liturgikommisionen foreslog i den lilla betænkning fra 1985, at trosbekendelsen fik sin plads fra alteret efter evangelielæsningen. Men hvis man valgte at have evangelielæsningen fra prædikestolen, blev det foreslået, at trosbekendelsen fortsat skulle foregå fra alteret. I dette tilfælde som eneste led mellem 2. salme og salmen før prædikenen. De er altså tilsyneladende også gået ud fra en fornemmelse af, at trosbekendelsens plads er fra alteret, forud for salmen før prædikenen.

Den autoriserede normalordning har som udgangspunkt trosbekendelsen fra alteret. Men placeringen i forhold til læsningerne er forskellig. Med tre læsninger følger den efter epistlen. Med to læsninger følger den efter evangelielæsningen.

Nadver integreret i højmesseordningen

En nyhed i 1992-ordningen i forhold til tidligere dansk tradition er, at nadverliturgien indgår som en integreret del af højmesseordningen.

Den er dog ikke mere integreret, end at højmesseordningen også indeholder anvisninger for, hvordan den faste gudstjeneste holdes, når der ikke er nadver. Det svarer ikke til den almindelige sprogbrug. Her bruges ordet højmesse primært kun om gudstjenesten søndag formiddag omkring kl. 10 og med nadver.

Der har ikke tidligere i Danmark været krav om, at der skulle være nadver ved søndagsgudstjenesten. Og det er der heller ikke efter 1992 – i hvert fald ikke efter min opfattelse af reglerne. Men terminologien er et problem. Der er ikke mange, der er indforstået med at kalde en gudstjeneste uden nadver for en højmesse.

Det var under overvejelse i biskoppernes arbejde at udforme en anden slags fast gudstjeneste end en højmesse. Den skulle kunne bruges ved tidligere morgengudstjenester, ved aftengudstjenester og lignende. Men det var der ikke flertal for, og det indgik heller ikke i liturgikommisionens forslag. Skitserne endte i stedet i Alterbogstillægget som en vejledende ordning for hverdagsgudstjenester.

Afslutning

Min liste med stikord er meget længere, men manuskriptet ser ud til at være blevet rigeligt langt, så jeg slutter her og forsøger at lave en hurtig mavelanding med nogle få bemærkninger om den rette balance mellem frihed og orden.

Da de danske biskopper i 1949 udsendte en Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning, skrev de i forordet, at det var deres håb, at vejledningen måtte »virke til gavn for en sund forening af fasthed og frihed i den kirkelige tjeneste«.

Der kan vist ikke være nogen tvivl om, at balancepunktet mellem friheden og fastheden kom til at ligge anderledes i gudstjenesteordningen fra 1992 end i 1949 for slet ikke at tale om 1685. Her er der mere plads til friheden, i hvert fald hvis man forstår friheden på den måde, at der er mange valgmuligheder – både autoriserede og ikke-autoriserede.

Men mit afsluttende spørgsmål skal lyde, om det er nødvendigt at stille frihed og orden op som modsætninger? Er det nødvendigvis sådan, at mere frihed fører til mindre orden, og at mere orden fører til mindre frihed? Er det ikke muligt på samme tid at ønske sig mere frihed og mere orden?

Handout vedr. foredrag af Holger Villadsen

2. november 2016 i Odense

Stikord

- Autorisation
- Decentralisering
- Frivillighed
- Genkendelighed
- Fadervor, dobbeltformer
- Biskopperne
- Alterbogen – og andre liturgiske bøger
- Valgmuligheder
- Alterbogstillægget – og dispensationsmuligheder
- Højmessens indledning
- Indledningskollekten
- Perikopestruktur
- Evangelielæsningens plads
- Trosbekendelsens plads
- Nadver som en del af højmissen
- Balancen mellem frihed og orden

Citater

H. Matzen & J. Timm: Haandbog i den danske Kirkeret (Kbh. 1891, s. 20)

Naar Lovgivningen saaledes i Bestemmelser om Gudstjenestens Afholdelse særlig forudsætter Brugen som den Rettesnor, til hvilken den knytter sine Regler, finder dette sin Forklaring i, at den naturlige Forudsætning for Muligheden af Gudstjenestens Holdelse ikke blot er Præstens Nærværelse og Virksomhed, men ogsaa Menighedens Deltagelse. Og naar denne sidste Forudsætning brister af vedvarende saglige Aarsager, vil Loven ikke kunne vedblive at virke. Derfor vil det heller ikke være muligt, i et sligt Tilfælde uden videre at paabyde dens fornyede Efterlevelse; men det gjælder først om at bringe Forudsætningerne derfor til Veje igjen. (s. 20)

Hans Baggers forord til Forordnet Alterbog (1688 og indtil 1901).

Det, som en god Politi er for en velskikket Republik, det samme er en god Skik og Orden for Guds Kirke. Ingen af Delene har nogensinde vel kunnet savne disse tven-
de. Thi hvor ingen Politi er, der gaar det som i Dommernes Tid, da der var ingen Konge i Israel, enhver gør, hvad han vil, og som han vil.

Den augsburgske Bekendelse, artikel 7 om kirken:

Ligeledes lærer de, at der bestandigt vil forblive én hellig kirke. Kirken er nemlig de helliges forsamling, hvori evangeliet forkyndes rent og sakramenternes forvaltes ret. Og til kirkens sande enhed er det tilstrækkeligt at være enig om evangeliets

forkyndelse og sakramenternes forvaltning. Det er ikke nødvendigt, at der overalt er ensartede menneskelige traditioner og riter eller ceremonier, der er indstiftet af mennesker, sådan som Paulus siger: »Én tro, én dåb, én Gud og alles Fader osv.«

Menighedsrådsloven § 38

Præsten skal have menighedsrådets samtykke til, ...

2) at der ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger anvendes en anden autoriseret liturgi eller andre autoriserede ritualer end dem, der hidtil har været anvendt i menigheden, og

3) at der ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger foretages mindre ændringer i liturgi og ritualer eller benyttes andre salmebøger og salmebogstillæg end de autoriserede.

Stk. 2. Til de ændringer, der er nævnt i stk. 1, nr. 3, kræves tillige biskoppens samtykke. Biskoppens afgørelse kan ikke indbringes for anden administrativ myndighed.

Litteratur og henvisninger

- Prøveritualbogen 1963 = *Forslag til Ritualbog for Den danske evangelisk-lutherske Folkekirke*. Gudstjenester og kirkelige handlinger. København: Vajsenhuset 1963.
- Liturgikommissionens betænkninger, herunder især den 'lilla betænkning': *Forslag til Alterbog*. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 1057, København 1985, 2 bind.
- Biskoppernes første høringsforslag fra november 1990. Forslaget blev ikke trykt, kun fotokopieret på stiftskontorerne og sendt til alle landets provstier samt til særligt interesserede. På min private hjemmeside (www.sejrupvilladsen.dk) kan man se forslaget til højmesseordning med alternativer under afsnittet med liturgiske notater: LN-08.pdf.
- *Oplæg til Gudstjenesteordning*. Udarbejdet af biskopperne juni 1991. Frederiksberg: Materialecentralen 1991. [I forordet, side VII-XVI, redegøres for forløbet og biskoppernes revisionsarbejde].
- Biskoppernes forord og højmessevejledning i *Ritualbog*, København 1992.
- *Tillæg til Alterbogen*, København 1993.
- Olav C. Lindegaard: Den Danske Alterbogs tilblivelse. Artikel i *Kirkehistoriske Samlinger 2010*, side 167-196.
- Holger Villadsen: *Folkekirkens gudstjenestereform 1992*. Liturgiske artikler og foredrag. København: Books on Demand 2011. [Artikelsamling med artikler og foredrag i forbindelse med udarbejdelsen af den nye alterbog].
- Holger Villadsen: »På gudstjenestens betingelser«. Om valget af gammeltestamentlige perikoper i Den Danske Alterbog (1992). Artikel i *Bibelen i gudstjenesten*, red. af Gitte Buch-Hansen og Frederik Poulsen, Københavns Universitet 2015, side 109-127.